

АРХІПЕЛАГ АВЕРИНЦЕВА

(До осмислення доби "постатеїзму")

Світ Аверинцева спростовує мізантропічне узагальнення, з яким, за версією Бродського, сучасний Одісей звертається до сина: "...Телемах, усі острови схожі один на одного, коли так довго мандруєш..." Сьогодні мандри по статтях Аверинцева дивують не тільки рідкісним і для більш гостинних епох розмаїттям, але окрім всіх власних якостей - вражаючою відсутністю найменшого проникнення до його текстів тої всепроникаючої атмосфери вбивчо монотонної, потворної "прози" партійно-державних промов, що задавали тон і відкривали усі дисертації та словники, будь-який "науковий апарат". Не віриться, але тільки помилка, типографський ляпсус (красномовна заміна однієї лише літери: замість "патрістичний" - "патріотичний") нагадує про специфіку цензури 1960-х років, часів створення класичної роботи про Софію Київську. Їй надалі, упродовж важких десятиліть, сотні праць Аверинцева відкривають нові обрії цього невичерпного світу.

Основи християнської культури у вигляді енциклопедичного словника - вагома альтернатива "брехні в алфавітному порядку", що донедавна виповнювала радянські енциклопедії. Словник Аверинцева дарує читачеві універсальний звід знань від А до Я і водночас осмислений, особистий вибір між вузьким шляхом "отця віри" Авраама та битим шляхом постатеїстичного "язичництва". Високо поціновані спеціалістами статті - окраса "Філософської енциклопедії" (5 т.), "Короткої літературної енциклопедії" (7 т.), "Міфів народів світу" (2 т.), "Християнства" (3 т.) тощо - вперше зібрані разом у цій книзі.

Синтез словника Аверинцева виявляє ті властивості його складових, які раніше тонули у розривах загального контексту, ізольовані одна від одної непроглядним мороком ідеології. Читач переживав справдешній шок, коли серед пустопорожніх вод "Великої радянської енциклопедії" трапляв на скелю аверинцевської статті - "Логос" або, скажімо, "Любов". Незабутні зустрічі: серед темряви напівправд у океані напівзнань розкидані в усіх усюдах статті Майстра завжди поставали як високі та надійні острови особливої гірської породи, кришталево ясного мислення. Вбираючи тепер ці "острови" єдиним поглядом, ми читаємо на карті доби: Архіпелаг Аверинцева.

У нових роботах, які разом зі "Словником" склали книгу "Софія-Логос", аверинцевський етос продовжує історичну суперечку з рабськими навичками думки та мовлення, з безликим "беспределом" архіпелагу ГУЛАГ, який ще й досі спотворює наше мовлення всюди - від парламенту й преси до родини й школи. Енциклопедичні праці Аверинцева не лише входять до золотого запасу академічних знань; вони також значно розширюють історичний досвід подолання тоталітарної ідеократії.

"Особисто мені здається неможливим вимовляти ім'я міста Києва без думки про його найсвятіший Палладіум, що зветься собором Святої Софії", - сказав С.С.Аверинцев в урочистій лекції, яку було присвячено концепції Софії та прочитано ним 1 вересня 1998 р. у зв'язку з наданням ученому звання професора *honoris causa* Києво-Могилянської академії. Нову сторінку в світову традицію думки про "початок Премудрості" вписано фундаментальними дослідженнями С.С. Аверинцева про Софію в контексті війн та катастроф XX століття, одного з найбільш "антисофійних" у світовій історії.

За стилем Майстра пригадаємо етимологію слова «архіпелаг». Вихідне значення - не «група островів», а «море», більше того - «головне море» (від грецького *arkhi* - головне, *pelagos* - море, інакше кажучи, "море морів", а спочатку просто - Егейське море). Для нашої теми важлива ця двозначність слова, що об'єднує в собі і "море", і "острови". Цей символ допоможе нам розкрити глибинний лейтмотив філо-софії Аверинцева - подолання численних метаморфоз ізоляціонізму: ідеологічного, етнічного, конфесійного, культурного, мовного, історичного ("хронологічний провінціалізм") тощо. Вивчаючи природу пишної порості ізоляціонізмів, вчений виявляє їх метаісторичний корінь - звідси глибина його суджень про потаємні осередки хвороби та перехід від клінічних симптомів "закритих суспільств" до загального діагнозу.

Розгляду підлягає великий діапазон протейно мінливих форм хвороби, не виключаючи ні складних її випадків, ні найпростіших. Свій, адекватний ступінь судження тут знайдений як для теоретико-ідеологічного ізоляціонізму "культурних типів" в дусі Шпенглера або Лосева, так і для військово-політичного ізоляціонізму "систем" сталінського чи брежнєвського зразка.

Аналізуючи "тенденцію століття", в якому виявились можливими "залізна завеса" та берлінська стіна, Аверинцев торкається проблеми, про яку, зазвичай, не думають або її замовчують спеціалісти з холодної війни. Звідки йде реакція відторгнення "софійного" словника та найменованих ним реалій? "З чим пов'язана ця тенденція століття? - ставить питання Аверинцев. - Найпростіше сказати: гедонізм, консумеризм. Підґрунтям є, скоріше, певний метафізичний ізоляціонізм, що бажає відокремити Творця від творіння, творіння від Творця, а нас - від Творця, від космоса та одне від одного...". Для прояснення проблеми метафізичного ізоляціонізму згадаємо й про висхідний "фізичний" корінь цього слова: *isola* - острів італійською, *island* - англійською, *île* - французькою від латинського *insula*. Отже - ізолюватися, буквально - "уявити себе островом" - тупикова утопія для окремої людини (якою б "відокремленою" вона себе не уявляла). Та й для людства загалом заголовок однієї з робіт Аверинцева стверджує: "Людство - не є острів", "No man is an Island" (див. бібліографію).

Ексцеси "острівної психології" та набуті рефлекси групового ізоляціонізму відрізають людині шляхи до спілкування, до можливості слухати та бути почутою. Три форми ізоляціонізму властиві нашому часу. Легка форма ізоляціонізму починається з претензії власного "острову" на винятковий статус серед інших фрагментів світу. Важка форма переходить до відкидання "архіпелага", історично даного, як природного простору спілкування між "островами". Метафізична форма ізоляціонізму відкидає боголюдську стихію Премудрості - софійного зв'язку між речами та їх назвами.

Опір ізоляціонізму приймає в роботах Аверинцева позитивний напрямок: зосереджене зусилля відновити слово як засіб спілкування вкрай атомізованого суспільства.

Філософія посткомунізму? Точніше буде сказати - перший глибокий аналіз "постатеїстичної ситуації". СРСР був заявкою на перемогу, умовно кажучи, "атеїзму зверху": не тільки з ЦК та всіх сходів партячейок, але й з інтелектуального європейського "верху" Маркса, Ніцше, позитивізму тощо¹.

Інша загроза, знов-таки умовно позначаючи, - "атеїзм знизу", не державний, не науковий, не інтелектуальний: повзуча недовіра до сенсу як такого, до слова як з великої, так і з малої літери, до зрозумілої та

світлої відкритості як реальної альтернативи "кошмару тотальної невнятности".

У роботах "Майбутнє християнства в Європі" та "Слово Боже і слово людське" наданий вражаюче точний аналіз нашої "постатеїстичної ситуації". "Тепер вірі в Одкровення протистоїть зовсім новий виклик, що прийшов замість загиблого атеїзму: недовіра до слова як такого, ворожнеча до Логоса...". Замість старих революційних претензій "ізолювати" землю від неба прийшла недовіра до будь-якого зв'язку між тими, хто залишився на цій голій землі. Якщо союзи, за неперевіреними, але настійливими чутками більше не відбуваються на небесах - велике питання, де ж вони в такому разі відбуваються, де людина знаходить здатність абсолютно серйозно прийняти цю максимум особистого союзу: "Поза Іншим немає спасіння". Страх іншого, страх зобов'язуючого контакту з ним подвоює страх дати слово, яке зв'яже мене та іншого.

У знищенні слова Аверинцев впізнає, майже відчуває руйнівну волю небуття. Адже першовизначення буття - його "словесність", його висхідна спорідненість спілкуванню. Спілкування - не виключний привілей соціума, воно онтологічне. "Творець призводив творіння до буття тим, що гукав до речей, звертався до них, ризикнемо сказати - розмовляв з ними; і вони починали бути, тому що буття - це перебування всередині розмови, всередині спілкування". Звуження онтології спілкування фіксується вже заміною Слова (що кличе відгук) на Текст (що очікує на інтерпретацію).

Спочатку слово як-діяння, потім текст, - такий вектор герменевтики Аверинцева²; він схрещується з вектором герменевтики Поля Рікера, який одну з своїх книг назвав "Від текста - до дії"³. Але попри всю різницю відправних точок думки Аверинцева й Рікера, важливо вказати на плідність їх співставлення: об'єднуючого обох вчених опору фундаменталізму, фетишізації "літери" (або "мови") на шкоду трьом іншим змістам старовинної екзегези - етичному, символічному й "анагогічному". Слушно згадати, що в цьому загальному контексті опору розвивалася думка Дмитра Івановича Чижевського, який нагадував про значення для Сковороди тез Орігена: "Літеральний сенс має часто невірне, безглузде, протирічне, неможливе, некорисне, має речі, з яких постає сила помилок", а також Григорія Ниського: "не

треба бути таким дурним", щоб "розуміти: Письмо літерально"⁴ (Зазначимо у дужках: залучення герменевтики Чижевського надає в нашому контексті подвійну послугу, вказуючи на близькі й далекі зв'язки робіт та стиля Аверинцева і звільнюючи їх від чужого їм за суттю відтінку "екзотичності" на фоні радянських штудій). "Літера - ліхтар, а Дух - світло"; копітке відновлення аналогічних загальних місць здорового глузду слугує часто у Чижевського, Аверинцева або Рікера трампліном, що відриває герменевтику від похилої площини фундаменталізму. На цьому шляху, по-перше, стверджується примат слова в стихії спілкування над ізольованим концептом тексту, а по-друге, прояснюється метод та роль сучасної герменевтики як певного коїне - мови зв'язку між "островами" наук про людину, які віддаляються одне від одного.

Окремо, мабуть, треба зазначити феноменальний розмах та якість перекладацької праці Аверинцева, її величезне значення для його герменевтики та практичної філософії, що, мабуть, не має аналогів на панорамі думки XX століття (пор. розділ "Переклади" у його бібліографії з іншими, нехай віддалено співставленими, бібліографіями).

Три конкуруючі тенденції у сучасній гуманітарній науці виділяє такий корифей англо-саксонського академічного світу як А.Макінтайер; в стихії еклектичної всеядності вони розраджують око визначеністю своїх імен: Енциклопедія, Генеалогія, Традиція⁵. Перша тенденція до новеньких підручників та енциклопедій усіма мовами світу прийшла від французьких авторів Енциклопедії та інших інтелектуальних батьків Епохи Просвітництва та Нового Часу (епохи "модерна"). Друга тенденція є здебільшого критичною реакцією на першу з боку прихильників "Генеалогії моралі" Ф.Ніцше або "Археології знання" М.Фуко (епігони "постмодерна"). Третя тенденція, враховуючи досвід першої та другої, але не абсолютизуючи їх аксіом, звертається до класичної спадщини античності та християнства (Арістотель та неотомізм у А.Макінтайера, "неопатрістичний синтез" у Х.Яннараса тощо).

Словник Аверинцева - найсерйозніший аргумент на користь такої трансформації типології у сучасній гуманітарній науці. У цьому словнику несподівано тісно поєднана остання тенденція з першою: Традиція з Енциклопедією. Сила аверинцевської тези відобразилась у цій рішучій

зміні усталених, закріплених шкільною рутинною, знаків: відкидаючи стару альтернативу "Енциклопедія проти Традиції", Аверинцев вказав на практичну здійсненність формули "Традиція через Енциклопедію", на плідність передачі скарбів переказів в енциклопедичній формі. Багатство висновків з цього оригінального методологічного відкриття читач може сам прослідкувати у деталях всього обсягу Словника, та й в дослідницьких статтях, також "словникових", в силу їх лаконічної насиченості, неупередженої інтонації, спрямованості на понадособистісний синтез.

Зазначимо також як важливу характеристику словника Аверинцева його принципову відкритість, відсутність "жанрової" претензії на тотальне охоплення матеріалу.

Якщо словник Аверинцева - природне поживне середовище для метафоричного зближення структури цього всесвіту з "архіпелагом", то найвагомішим свідоцтвом на користь практичної принагідності цієї робочої метафори слугує аверинцевська бібліографія, що нараховує більше, ніж вісімсот (!) "островів" найрізноманітнішої конфігурації від ближніх до неймовірно віддалених та привабливих.

Як в нашому затисненому та загнаному світі можливий вільний та просторий всесвіт Аверинцева?

Робота над укладанням книги, яка відображає "чумацький шлях" цього всесвіту, проходила під знаком дива - у точній відповідності з формулою, що закінчує словникову статтю "Диво": "Не тільки милість, надана декому, але знак, поданий всім". На виході з "єгипетської неволі", цього століття до простору нового тисячоліття так важливо і так природно, що саме ця відкрита "великому часові" книга - знак, "поданий всім".

Що робить світ Аверинцева - справжнім, невигадалим світом, де можна жити, відновлювати дихання та прямоходіння, прояснювати свій власний шлях, вдивляючись у непоглинену імлою "сферу нерухомих зірок"? На яку "дійсність" орієнтований його світ? Відповідь на це питання з усією визначеністю сформульовано у Києво-Могилянській лекції: "Дійсність, що може бути названа софійною у найправильнішому використанні цього слова, тобто ані просто Божественна, ані просто людська, ані трансцедентність, ані іманентність самі по собі, але, якщо використати вираз великого англійського поета Вільяма Блейка, "людське з божественного".

Давні читачі вже неодноразово впевнювалися, що власне кажучи, "Аверинцев як метод" є слушним. Новому читачеві попаде до рук ця книга і прислужиться, може, як компас у непроглядній пострадянській одисей.

Студенти - народ практичний, вони давно перефразували: "сторінку Аверинцева прочитати - як горло прочистити, статтю прочитати - очі протерти, відкрити "цілісне" бачення свого предмета". Повільне прочитання розміреної, "логосної" аверинцевської прози дійсно здатне лікувати від невігластва та недорікуватості (в тому числі ерудованої). За цими класичними сторінками вчилися і ще довго будуть вчитися писати як аспіранти, так і академіки. А головне - мислити свій предмет у виразних категоріях, ні на хвилину не відсторонюючись ані зручним пафосом, ані ілюзорною глибокодумністю від суду читача.

Врешті-решт, нове видання Аверинцева - логічний контраргумент у відповідь на його власне гірке спостереження: "поки ми ставимо мости понад річками невігластва, вони змінюють своє русло, і нове покоління входить до світу взагалі без ієрархічних апріорностей". Знов-таки, частіше згадуване, ніж всерйоз обмірковане подолання розриву між поколіннями, між "батьками" та "дітьми" побачене Аверинцевим у найширшому контексті епохального "палімпсесту": "Тоталітаризм XX століття сам по собі мав і має шанси лише в контексті глибокої культурної та, ширше, антропологічної кризи, яка проявляється й там, де тоталітарні сили не змогли здобути політичної перемоги. Криза ця зачіпає передусім зв'язок батьків та дітей, наступність поколінь, психологічну можливість батькам - практикувати свій авторитет, а спадкоємцям - приймати пропонувані цим авторитетом цінності."

Зосереджена невідривна увага до ниток історії, що розриваються (в період навіювання "широким колам" одинокої гамлетівської здогадки про "порушений зв'язок часів") відкриває загальну перспективу та надособистісний зміст аверинцевського, підкреслено особистого, висповідання віри: "Справа в тому, що для мене, який я є, питання про досвід ставлення до своїх покійних батьків, до моєї дружини, до моїх дітей, пережитий та той, що переживається, - надто нерозривно пов'язаний з іншим питанням – чому, власне, я вірю в Бога? Цей досвід для мене - певно, найвагоміший доказ Вуття Божого".

Свідчення про унікальні, абсолютно нічим і ніким незамісими відносини між людьми тут уперше за століття й століття з такою визначеністю та окресленістю займає місце старих та онтологічних доказів (космологічних, схоластичних, естетичних та інших). До досвіду останніх трьох поколінь XX століття навряд чи уявлялася ця справді контрастна окресленість розділеного нами "найбільш вагомому доказу" - по той бік руїн онтології.

Всупереч хаосові в головах і підручниках книга Аверинцева нагадує про непохитну систему цінностей, про "Непорушну Стіну" - Оранту. Вчителів й учнів тут подаровано всі три значення слова СОФІЯ: майстерність - знання - мудрість.

Київ, 2000 р.

Костянтин Сігов

¹ См. Alasdair MacIntyre, Paul Ricoeur. The Religious Significance of Atheism, New York, Columbia University Press, 1969.

² Герменевтичний метод Аверинцева вже став предметом детального та перевіреного аналізу. Див. створений М.Л.Гаспаровим «мозаїчний» портрет-характеристику стилю Аверинцева, укладену з його ж афоризмів, та паралельне дослідження О.А.Седакової, «Рассуждение о методе», там само. Доповнимо висловлені спостереження про яскраву своєрідність стилю Аверинцева спробою першого наближення до плідних в майбутньому порівнюваних характеристик.

³ Paul Ricoeur, Du texte a Faction, Editions du Seuil, Paris, 1986, p.412.

⁴ Д.Чижевський, Філософія Г.Сковороди, Варшава, 1934, с.55.

⁵ Alasdair MacIntyre, Three Rival Versions of Moral Enquiry, Encyclopaedia, Genealogy and Tradition. Notre dame, Indiana, University of Notre Dame Press, 1990, pp. X, 241.